

CİZYE

di adlarına değil hazine adına alınması kararlaştırıldı. Toplanan miktar önce hazineye gidecek, sonra da ilgili memurlara oradan cizye bürosunda cizye gelirlerinden ödeme yapılacaktı. Bu kanunî harçların toplam miktarı cizyenin 1/25'ine tekabül ediyordu ve cizye gelirlerindeki artışa göre nisbeti tesbit ediliyordu. Yine aynı fermanla cizye toplayıcılarının kanuna aykırı olarak cizye ödeyenlerden zahire, kâtibîye, sarrâciye, kolcu akçesi, harc-ı mahkeme, mum akçesi, buyruldu avâidi vb. bazı "salgın"lar saldıklarına da işaret edilmişti.

1839 Tanzimat Fermanı ile bütün vergi toplayıcıları hazineye maasa bağlandı; vergi ödeyenlerden sadece hayvanları ve kendileri için asgarî ölçüde olmak üzere erzak teminine izin verildi. Fakat cizye mükellefleri için en ağır yükü, bazan bir köyün tamamıyla harap olmasına yol açan ölüm ve yeri yurdunu terketme (girîhte) neticesi onların vergilerinin geride kalanlarca tazmin edilmesi teşkil ediyordu. 1691 fermanında ifade edildiği gibi bazı yerlerde cizye mükelleflerinin sayısı çeşitli sebeplerle dörtte bire düştüğü halde diğer dörtte üçün vergileri geride kalanlara yükleniyordu. Diğer taraftan cizye toplayıcıları bazan kadırlarla anlaşarak resmî izin olmaksızın cizye defterlerine henüz ismi girmeyenleri (nev-yâfte) tesbit edip cizye almaya teşebbüs ediyorlar, bazan da defterlerde tanımlanamayan kişiler için bedel akçesi (bedel-i cizye) istiyorlardı. Devlet cizye mükelleflerinin her birine eşit oranda olmak üzere "girîhte" denilen yeni bir vergi belirleyerek bu gibi suistimalleri önlemeye çalıştı. 1691 cizye kayıtlarında görülen bu verginin miktarı kişi başına 40 akçe idi ve cizyenin yaklaşık sekizde birine tekabül ediyordu. Ayrıca buna benzer "nev-yâfte akçesi" adlı bir vergi daha eski dönemlerde de mevcuttu. Fakat vergi toplayıcıları zorla ek para alma âdetlerini sürdürdükleri için bu vergiler reâyâyaya yeni bir yük haline geldi. 1691'de cizye toplama usulünde resmî kâğıt dağıtma yoluna gidildiğinde vergi toplayıcıları, hazine tarafından dağıtılmış olan kâğıtları tamamen kullanmak için cizye mükellefi olmayanları ödemeye zorladıkları gibi aşağı seviyede olması gerekenlere daha yüksek seviyede kâğıt kabul ettirmeye çalıştılar. Bazıları ise yüksek seviyeden vergi ödeyen zenginlerin vergilerini düşük göstermek için rüşvet alarak daha alt seviyeden ödemelerini temin ediyorlar ve onlardan mey-

dana gelen açığı fakir kesime yüklüyorlardı. Çöküş döneminde vergi toplama da cebrî davranışlar, vergi toplayıcılarının kolcu adı verilen kalabalık maiyetlerinin ihtiyacını reâyânın karşılaması da genel şikâyetler olarak bu yolsuzluklara ilâve edilmelidir. Ayrıca cizye mükelleflerine vergi toplayıcılarının oldukça sert ve haşin davrandıkları da gönderilen fermanlardan anlaşılmaktadır. Bütün bunlar, hiç şüphesiz reâyânın XVII. yüzyıl sonlarından itibaren yabancı istilâcılarla iş birliği yapmalarının başlıca sebebinin teşkil etmiştir. 1691'de veya daha sonraları alınan tedbirler de bu durumu düzeltmemiş, özellikle yeni sistemde rahiplerin vergi muafiyetlerinin kaldırılması, bazı nüfuzlu gayri müslim zümrelerin Osmanlı idaresine karşı çıkmaları ile sonuçlanmıştır.

Cizye 1856 Islahat Fermanı ile kaldırılmıştır; zira bu ferman Osmanlı tebaası arasında eşitlik prensibi getirdiği için gayri müslimlerin de askerlik hizmeti yapmaları gerektiği ortaya çıkınca, bunlardan belirli bir vergi alınmak suretiyle bu hizmetten muafiyetleri (bedel-i askerî) kararlaştırılmış ve böylece kaldırılan cizye vergisi bu ad altında mahiyet değiştirerek 1907'ye kadar sürmüştür.

BİBLİYOGRAFYA :

Cizye Muhasebe Defterleri; BA, KK, nr. 3503-3799; BA, MAD, nr. 176, 2775, 6222, 7587; Molla Hüsrev, *Dürrü'l-hükkâm*, s. 195-216; *Mülteka'l-ebhur* (trc. Mevkufâtî), İstanbul 1318, s. 349-351; Silâhdar, *Târih*, II, 559; Mustafa Nûri Paşa, *Netâyicü'l-vukûât*, İstanbul 1327, III, 100-101; Barkan, *Kanunlar*, s. 83, 180, 201, 226, 237, 303-304, 316, 320, 351; F. Lokkegaard, *Islamic Taxation in the Classical Period*, Copenhagen 1950, s. 134-135; Gökbilgin, *Edirne ve Paşa Livâsı*, s. 155-159; *Sûret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid* (nşr. Halil İnalçık), Ankara 1954, s. 104-124; L. Fekete, *Die Siyâqat-schrift in der türkischen Finanzverwaltung*, Budapest 1955, I, 179-198; II, s. XI, XXXVI; *Ķânünnâme-i Sulţânî ber-Mücebi 'Örf-i 'Osmani* (nşr. R. Anhegger — H. İnalçık), Ankara 1956, s. 39, 66, 76-78; B. Lewis, *Notes and Documents from the Turkish Archives*, Jerusalem 1952, s. 10-11; a.mlf., "Studies in the Ottoman Archives", BSOAS, XVI/3 (1954), s. 484-485; Halil İnalçık, *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar I*, Ankara 1954, s. 176-179; a.mlf., "Osmanlılarda Raiyyet Rûsumu", *TTK Belleten*, XXIII/92 (1959), s. 602-608; a.mlf., "Dijizya", *El²* (İng.), II, 562-566; U. Heyd, *Ottoman Documents on Palestine 1552-1615*, Oxford 1960, s. 121; B. C. Nedkoff, "Osmanlı İmparatorluğunda Cizye" (trc. Şinasi Altundağ), *TTK Belleten*, VIII/32 (1944), s. 599-652; H. Hadzibegić, "Džizja ili harač", *POF*, III-IV (1952-53), s. 55-135; V (1954-55), s. 43-100.

HALİL İNALCIK

CLAUSON, Sir Gerard

(1891-1974)

Türk dilinin
en eski dönemleri üzerindeki
çalışmalarıyla tanınan
İngiliz Türkologu.

Londra'da doğdu. Bir binbaşının oğludur. Eton College'den sonra yüksek öğrenimini Oxford Üniversitesi'ne bağlı Corpus Christi College'de yaptı. 1914'te buradan mezun oldu ve çok geçmeden asker olarak katıldığı I. Dünya Savaşı boyunca Çanakkale, Mısır ve Irak'ta ordu hizmetinde bulundu. Savaşın sonu 1919'da girdiği Sömürgeler Bakanlığı'nda 1951'de emekli oluncaya kadar önemli mevkilere yükseldi. Emekli olduktan sonra ise kendini bütünüyle ilmi araştırmalara vermek imkânını elde ederek en önemli çalışmalarını bu devrede ortaya koydu. 1 Mayıs 1974'te Londra'da öldü.

Öğrenciliği sırasında Pali dili ve Sanskritçe'den başka Türkçe ve Arapça gibi Doğu dillerini de öğrenmeye başlayan Clauson, pek erken denebilecek yaşta ilmi çalışmalar içine girmişti. Daha üniversite öğrencisi iken 1912'de Royal Asiatic Society'ye üye oldu. Ölümüne kadar altmış iki yıl bu sıfatını koruduğu gibi 1958-1961 arasında buranın başkanlığında bulundu. 1975'te kendisine cemiyetin altın madalyası verildi. 1969 yılında da Amerika'da İndiana Üniversitesi'nin Altaic Studies mükâfatını kazanmıştı. 1906'da yayımladığı ilk ilmi yazısından itibaren Pali, Sanskrit ve Tibet dilleri alanında yürüttüğü çalışmalarını, arada yayımlanan "A Hitherto Unknown Turkish Manuscript in 'Uighur' Characters" (*JRAS*, January 1928, s. 99-130) adlı makalesi bir tarafa bırakılırsa, asıl 1951'den sonra hemen hemen tamamıyla Türk dili üzerinde yoğunlaştırmıştır. Türk diliyle ilgisi bakımından bu çalışmalar arasında Moğolca da yer alır. Yayımladığı yetmiş bir araştırmasından kırk sekizi doğrudan doğruya Türkoloji sahası ile ilgili bulunmaktadır. Zamanla Rusça, Çince, hatta Japonca da öğrenen ve elli yaşından sonra kendisini Türkoloji'ye veren Clauson'un yazıları esas itibarıyla Türk dili tarihi üzerindedir.

Eserleri. Türkçe ile Altay dillerinin akrabalığı teorisine karşı çıkan teziyle kendisini ilk planda tanıtan Clauson'un maka-

leleri dışında üç eseri vardır. 1. *Sanglāx: a Persian Guide to the Turkish Language*, by Muḥammad Mahdī Xān (London 1960). Bu eserinde, Muhammed Mehdi Han'ın 1750'lerde yazdığı Çağatayca-Farsça sözlüğün bir giriş ve geniş açıklamalarla tıpkı basımını yaptı. Çalışmasında o devirdeki Çağatay dilinde Moğolca'dan alınma pek çok kelime bulunduğunu meydana koydu. Buna dayanarak, "The Case Against the Altaic Theory" adlı makalesinde (CAJ, II/3, 1956, s. 181-187) Türkçe ile Moğolca arasındaki akrabalığı ileri süren Altay dil birliği teorisine karşı ortaya attığı görüşlerini burada daha da delillendirdi. 2. *Turkish and Mongolian Studies* (London 1962). Eser uzunca önsözü ile birlikte en bir bölüm içinde Clauson'un Türk dili üzerindeki araştırmalarının sonuçlarını toplu bir şekilde açıklamaktadır. Türk dilinin menşei ve tarihî gelişmesi, VIII. yüzyıldan önceki yapısı ve fonetiği, en eski Türkçe ile Moğolca arasında münasebet meselesi gibi konular kitabın esasını teşkil eder. 3. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish* (Oxford 1972). Ölümünden iki yıl önce yayımladığı bu son ve en önemli eseri, Clauson'un 1940'lardan beri süren çalışmalarının bir ürünüdür. 1950'lerde Radloff'un kinin yenisi ve daha mükemmeli olmak üzere en eski devirlerden günümüze kadar bütün Türk lehçelerini içine alan bir sözlük meydana getirmek düşüncesiyle yola çıkan Clauson, altı yıl kadar süren bir çalışmadan sonra, altmışa yaklaşmış yaşı ile bu projesinin gerçekleşmesinin mümkün olamayacağını anlamıştır. Bu sebeple planını değiştirip ondan daha mütevazı bir çapa indirdiği çalışmasıyla Türk dilinin sadece 1200 yılından öncesi üzerindeki tarihî ve etimolojik sözlüğünü hazırlamaya hasretti. Kendine mahsus bir tertip tarzı olan sözlükte, XII. yüzyıl sonuna kadar Sanskritçe, Arapça ve Farsça'dan doğrudan doğruya alınmış olanlar hariç, Türkçe yazılı metin ve vesikalarda geçen bütün kelimeler toplanmış, mümkün olduğu kadarı ile bunların etimolojik açıklamaları yapılmıştır. Büyük bir boşluğu dolduran eser, kısa zamanda Türkoloji'nin temel müraaat kitaplarından biri olmuştur. Bilinen tarzda bir alfabetik sıralama yerine yarı köken ve hece sayısına, yarı alfabetik sisteme dayanan sözlükten istifadeyi kolaylaştıracak bir kılavuz olmak üzere,

A. Róna-Tas'ın başkanlığında P. Hajdu ve T. Mikola'nın iştirakiyle, I. cildi doğrudan doğruya alfabetik, ikincisi yapı bakımından sistematik bir genel indeksi yapılmıştır (Sir Gerard Clauson. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish Index*, *Studia Uralo-Altaica*, sy. 14-15, Szeged 1981).

Clauson'un makaleleri arasında Türk dili ve Türkoloji ile ilgili olanlarının en önemlilerinden bazıları şunlardır: "Turkish Ghost Words" (JRAS, 1955, s. 124-138); "A Note on Qapqan" (a.g.e., 1956, s. 73-77); "The Ongin Inscription" (a.g.e., 1957, s. 177-192); "The Turkish Numerals" (a.g.e., 1959, s. 19-31); "The Earliest Turkish Loan-Words in Mongolian" (CAJ, IV/3, s. 174-187); "The Turkish Elements in 14th Century Mongolian" (a.g.e., V/4, s. 301-316); "Notes on the 'Irk Bitig'" (UJAJ, XXXIII/3-4, s. 218-225); "The Muḥabbat-nāma of Xwārazmī" (CAJ, VII/4, s. 241-255); "The Name Uyğur" (JRAS, 1963, s. 140-149); "Early Turkish Astronomical Terms" (UJAJ, XXXV, s. 350-368); "A Lexicostatistical Appraisal of the Altaic Theory" (CAJ, XIII/1, s. 1-23); "The Origin of the Turkish 'Runic' Alphabet" (AO, XXXII, s. 51-76, E. Tryjarski ile birlikte); "The Inscription at Ikhe Khushotu" (RO, XXXIV/1, s. 7-33); "Armeno-Qıpçaq" (a.g.e., XXXIV/2, s. 7-13); "A Late Uyğur Family Archive" (Iran and Islam, nşr. C. E. Bosworth, Edinburg 1971, s. 167-196); "Some Notes on the Inscription of Toñuquq" (Studia Turcica, nşr. L. Ligeti, Budapest 1971, s. 125-132, Türkçe tercümesi, TM, XVIII, s. 141-148); "The Foreign Elements in Early Turkish" (Researches in Altaic Languages, nşr. L. Ligeti, Budapest 1975, s. 43-49).

Clauson'un aşağıdaki makalelerinin ilk neşirleri ise Türkiye'de yapılmıştır: "Türkçe Sözlük Üzerinde Araştırmalar" (Jean Deny Armağanı, Ankara 1958, s. 67-70); "The Concept of 'Strength' in Turkish" (Németh Armağanı, Ankara 1962, s. 93-101); "Three Notes on Early Turkish" (TDAY-Belleten, 1967, s. 1-18, Türkçe tercümesi, s. 19-37); "The Turkish-Khotanese Vocabulary re-edited" (İTED, V, 1973, s. 37-45).

BİBLİYOGRAFYA :

C. E. Bosworth, "Sir Gerard Clauson", *Bulletin of the British Society for Middle Eastern Studies*, I, 1974, s. 39-40; V. L. Ménage, "Sir Gerard Clauson", JRAS (1975), s. 215-217; A. Róna-Tas, "Sir Gerard Clauson", AOH, XXIX/3 (1975), s. 393.

CHRISTINE WOODHEAD

CODERA y ZALDIN, Francisco

(1836-1917)

İspanyol şarkiyatçısı.

İspanya'da Aragon bölgesinin Pirenelere yakın Fonz kasabasında orta halli bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi. Küçük yaşlarından itibaren parlak zekâsı, güçlü hafızası ve öğrenmeye olan merakı ile dikkatleri çekti. 1855'te Zaragoza Üniversitesi'nde fen bilimleri ve ilim tarihi okumaya başladı; ancak bir süre sonra devam ettiği fakültenin kapatılması, tahsil hayatının sosyal bilimler alanına kaymasına sebep oldu. Bir taraftan ilâhiyat, diğer taraftan edebiyatla ilgilenirken hukuk bilgisini geliştirmek gayesiyle 1861 sonrasında Madrid'e gitti. Burada hukukun yanı sıra Grekçe, Latince, İbrânîce ve Arapça öğrendi. 1868'de Zaragoza Üniversitesi'ne Grekçe profesörü olarak tayin edildi; daha sonra aynı görevle bir süre de Gırnata'da çalıştı. Zaragoza'da bulunduğu sırada takip ettiği Severo Catalina ve Pascual de Gayangos'un dersleri, Arapça çalışma şevkini arttırdığı gibi kendisine Arapça kaynaklara dayanarak memleketi olan Aragon'un tarihini yazma fikrini de ilham etti. 1874 yılında katıldığı bir imtihanı kazanarak Madrid Üniversitesi'nde Arap dili profesörü oldu. 1888'de ilmi araştırmalar yapması için İspanyol hükümetince Kuzey Afrika'ya gönderildi. Burada bulunduğu süre içinde hem Arapça'sını geliştirdi, hem de Tunus ve Cezayir'den çok sayıda el yazması eser toplayarak zengin bir kütüphaneye sahibi oldu. Ülkesine dönüşünde Madrid Üniversitesi'nde Pascual de Gayangos'un yerine Arapça bölümünün başkanlığına getirildi.

Codera yaptığı araştırmalar yanında Endülüs tarih ve kültürünün bazı temel kaynaklarının neşirini de gerçekleştirdi. Bu çabası ona, Endülüs İslâm kültür ve medeniyetini kendi orijinal kaynaklarından tanıma imkânını verdi ve bunun sonucunda, ele aldığı konularda ortaya koyduğu tarafsız ve ön yargısız tutumuyla, o zamana kadar genellikle İslâm aleyhinde tezler üreten İspanyol şarkiyatçıları arasında yeni ve farklı bir çığırın öncüsü oldu. "Los Benî Codera" (Codera'nın oğulları) lakabıyla anılan Julián Ribera, Miguel Asin Palacios, Angel González Palencia gibi ünlü öğrencileri, onun açtığı bu çığırı bir ekole dönüştürerek İspan-